

Kellele kuulub öö?

Elust pimedal ajal 13.–16. sajandi Liivimaal

Inna Põltsam-Jürjo

Keskaja inimese päevased askeldused ja toimetused lõpetasid öö ning pimeduse saabumine. Linnas kuulutati rangelt kindlaks määratud ajal välja öörahu. Inimesed tõmbusid oma majadesse ja elupaikadesse, linnaväravad suleti, päevane rohkem või vähem vilgas elu tänavatel lakkas. Keskaja inimese jaoks peitsid öö ja pime aeg endas saladusi ja ohte, seda peeti varaste ja kurjategijate ajaks. Hirmust nende ees suleti ukse, koha võtsid sisse vahipidajad linnades, linnustes jm. Keskaja kirjandustekstides, eepilises ja lüürilises poeesias on öö üleloomulike ohtude, seikluste ja hirmu aeg.¹ Kirjandusteoste tugevalt fantaasiaga võrtsitatud pilt ei olnud mõistagi päris kooskõlas tegeliku olukorraga, kuid kinnitab, et n.-ö. korralikul inimesel polnud öösse asja. Alles teated teistest kesk- ja varauusaegsetest kirjalikest allikatest, nimelt mitmesugustest määrustest ja korraldustest, kohtumaterjalidest, kirjavahetusest, linnaõigustest jm. loovad elust pimedal ajal realistlikuma ettekujutuse, aidates ühtlasi kurjategijate ja viirastuste kõrval öös ruumi teha ka tavalisele inimesele.

Järgneva kirjutise eesmärk on selgitada, kuidas keskaja Liivimaa elanik sai hakkama pimeduse ja öise ajaga, sh. milliste ohtudega, aga ka käskude ja keeldudega tuli tal pimedal ajal silmitsi seista. Vaatluse all on, kuidas avalik võim reglementeeris öö- ja pimedaja kasutamist ning kui palju pidasid inimesed

kehtinud normidest kinni. Säilinud allikate iseloomust tulenevalt on tähelepanu keskmes rohkem Liivimaa linnaühiskond.

Pimedust tõrjuv valgus

Pimedus varitses keskaja inimest isegi päevaajal, ühiskondlikesse hoonetesse, eluruumidesse pääses valgus halvasti ning seda oli vähe. Keskaja kirikus peeti soovitatavaks suurendada värvi osakaalu, seda nii jumalikkuse esiletoomiseks kui ka pimeduse tõrjumiseks.² Nimelt leidsid mitmed teoloogid, et värv on valgus, ainus osa tajutavast maailmast, mis on ühtaegu nähtav ja mittemateriaalne. Ka Jumal on valgus, nagu sellest kirjutab 9. sajandi autor Johannes Scotus Eriugena: „Seega nimetab teoloog Jumal-isa kohaselt „valguse isaks”, kuna temast lähtub kõik, milles ja mille kaudu ta end kõigile näitab, ning mida ta oma tarkuse valgussäras kokkusobivana ühendab ja loob.”³ Kuid mitte ainult pühakodades ei kasutatud värve, ka elumajade laed ja seinad kaeti maalingutega. Võimalik, et siingi oli üheks eesmärgiks pimeduse tõrjumine värvide abil. Itaalia semiootik ja filosoof Umberto Eco juhib tähelepanu, et keskaja inimene ise nägi ennast, või vähemasti kujutas luules ja maalikunstis, keset ohtrat valgust.⁴ Nii tekitavad keskaegsed miniatuurid hämmastust oma valguskülluse ja iseäraliku eredusega.

¹ J. Le Goff. Keskaja Euroopa kultuur. Tallinn, 2000, lk. 249.

² M. Pastoureau. Sinine: ühe värvi ajalugu, Tallinn, 2013, lk. 84.

³ U. Eco. Ilu ajalugu. Tallinn, 2006, lk. 104, vrd. samas, lk. 102–103, 126–129.

⁴ U. Eco. Ilu ajalugu, lk. 97.

Alates 13. sajandist, seoses aknaklaaside kasutuselevõtmisega valgustamise tehnikad Euroopas küll edenesid, kuid klaasitud aken oli pikka aega luksus, kättesaadav vähestele. Kuigi kirjalikes allikates leiduv informatsioon on napp ja fragmentaarne, näitab see ometi klaasakende märkimisväärselt laia kasutamist Eesti linnades hiliskeskajal. Tallinna rae arveraamatu järgi olid 15. sajandi keskel klaasist aknad peale raekoja veel apteegil, vaekojal, Väikesel saunal, samuti raele kuulunud elumajadel ja poodidel jm.⁵ Huvipakkuv teade pärineb Tallinna rae arveraamatust 1476. aastast. Nimelt maksti 15 killingit 5 klaasakna transportimise eest Viljandisse, need aknad olid mõeldud rae öömajale Volmaris.⁶ Teatavasti peeti Volmaris linna keskse asukoha tõttu sageli Liivimaa linnade- ja maapäevi, nähtavasti oli Tallinna rael seal välja kujunenud kindel peatuspaik. Ka Liivimaa jõukate bürgerite elamutel olid hiliskeskajal klaasaknad, vähemasti maja esindusruumidel. Loomulikult kaunistasid klaasaknad pühakodasid, aga ka linnuseid, kõige esinduslikumad olid seejuures muidugi värvilised vitraažaknad. Klaasseppade olemasolu Liivimaa väiksemates linnades,⁷ samuti üksikud otsesed teated osutavad, et klaasakende levik ei piirdunud kohalike suurte linnadega. Uus-Pärnu Nikolai kiriku vikaarile aastail 1506–1520, Johan Lelow 'le, kuulus näiteks elumaja, mille dörnsel oli 8 akent (8 *fynster*) ning (elu)tuba valgustasid 3 täielikult klaasist akent (3 *heelen glassevenster*).⁸ Kui Euroopa lõunapiirkonda-

des oli oluline kaitsta ruume läbi akende tungiva kuuma päikese eest, siis põhjapoolsetel aladel oli akende ülesandeks lasta võimalikult palju päikesevalgust ruumi, takistades ühtlasi talveajal külma sissepääsu. Klaasaken kaitses külma eest tõhusamalt kui õhuke pärgament, õliga immutatud linane riie vms., kindlasti aitas see asjaolu kaasa klaasi edule Euroopa põhjapoolsetes piirkondades.

Kunstlik valgus oli keskajal kehv ning valitsejate poolt anastatud, s. t. vaimulike vahaküünlad ja läänihärrade tõrvikud jätsid varju lihtrahva kehvad pirrur.⁹ Kõige suuremad ja uhkemad valgustid olid lühtrid, mis esialgu olid luksusesemed. Hiljemalt hiliskeskajal hakkasid Liivimaal nii ühiskondlikke ruume kui ka jõukate isikute elamuid valgustama mitmeharulised metallist lühtrid. Näiteks 1531. aastal osteti Uus-Pärnu raekotta 70-margane luksuslik kroonlühter (*eyn kroenn apth raedthueß*).¹⁰ Kodanike elamutes leidis samuti uhkeid valgusteid. Tallinna 1530. aastate varaloendeis esineb mitmesuguseid nn. piipudega metallist kroonlühtrid;¹¹ 1571. aastal loeti näiteks Herman Sebringesi vara hulgas üles suurejooneline kaheksaharuline messingist kroonlühter.¹² Heledalt valgustatud ruum oli keskajal luksus. Just seepärast peeti suurte pidustuste ajal oluliseks, et ruum ei oleks pime, vaid võimalikult eredalt valgustatud. Tallinnast säilinud mitmesuguste pidustuste arved annavad aimu kunstlikule valgusele tehtud kulutustest. Tavaliselt lasti spetsiaalselt peo jaoks valmistada küün-

⁵ Vt. Kämmereibuch der Stadt Reval 1432–1507 (= KBR). Hrsg. v. Reinhard Vogelsang. 1–4 Hlbdd, Köln, Wien, 1976–1983, nr. 55, 261, 804, 917, 978, 1109, 1186 jne. Isegi rae käimlal oli klaasaken, mida 1439 lasti parandada, vt. samas, nr. 407: *Item 7 s vor dat glasevinster to beterende up dem profate*.

⁶ KBR, nr. 1575: *Item vor 5 glasevinstere to vorende beth to Velyn, de to Wolmer yn des rades herberghe stan sollen, betalt 15 s*.

⁷ 16. sajandi esimesel poolel tegutses Uus-Pärnus vähemalt 4–6 klaasseppa, neid oli ametis ka tunduvalt väiksemas Vana-Pärnus, vt. I. Põltsam-Jürjo. Liivimaa väikelinn Uus-Pärnu 16. sajandi esimesel poolel. Tallinn, 2009, lk. 258–259, 266. Klaasseppi on teda Aizputest, Kuldīgast, vt. Dokumentesammlung des Herder-Instituts in Marburg/Lahn, 130 Hasenpoth 1, l. 115; Taani Riigiarhiiv (=DRA), Kopenhagen, Fremmed proviniens, Lifland, Øsel Stift, Registrant 3b: [– – –] zu Goldingen bei Cunrad dem glaser [– – –] (1553).

⁸ Tallinna Linnaarhiiv (=TLA), f. 230, n. 1, s. Bm 23 I: Wackenbuch der Kirche zu Goldenbeck (1520–1532), l. 2p.

⁹ J. Le Goff. Keskaja Euroopa kultuur, lk. 249.

¹⁰ Pärnu linna ajaloo allikad 13.–16. sajandini. Quellen zur Geschichte der Stadt Pernau 13.–16. Jahrhundert. Koost. I. Põltsam, A. Vunk. Pärnu, 2001, lk. 281, nr. 3.

¹¹ TLA, f. 230, n.1, s. Ae 1: Nachlaß-Inventarien 1530–1534, l. 3: *eine missinges krone mit 9 pipen*; samas l. 24: *1 missinges krone mit 4 pipen*.

¹² TLA, f. 230, n.1, s. Aa 38: Niedergerichts-Protokolle, l. 482: *eine missinges krone mith acht armen*.

Heledalt valgustatud ruum oli keskajal luksus. Allikas: The Medieval Woman. An Illuminated Calendar. New York, 1997. Repro

laid ja tõrvikuid, selleks varuti nii vaha kui ka rasva.¹³ Valgusele tehtud kulutused ei olnud sugugi väikesed, Tallinna Suurgildi

jootudel läks selleks reeglina mitte vähem kui ca 10–15% kõigist kuludest.¹⁴ 1456. aastal kulus näiteks Tallinna rael vastlapeo valgustusele märkimisväärsed 7,5 marka.¹⁵ Samal ajal maksis 1 last (u. 2000 kg) rukist 20 marka,¹⁶ nn. kellaseadja (*klockensteller*) poolaasta palk Tallinnas oli aga 6 marka.¹⁷ Kunstlikku valgust kasutati keskajal palju religioossetel eesmärkidel. Kirikutes, altaritel ja pühakujude ees põlesid küünlad ja lambid sageli lausa ööpäev läbi (*tho deme ewigen lichte*).¹⁸ Kallite vahaküünalde muretsimine pühakodadesse ja jumalateenistusteks oli keskajal pidev ja lõputu kuluartikkel.¹⁹

Pimedus võis varjata endas mitmesuguseid ohte, kuid paradoksaalsel moel lähtus oht ka kunstlikust valgusest, mida keskaja inimene pimeduse peletamiseks kasutas. Pirrude, küünlade, õlilambid, tõrvikud – need kõik tähendasid ümberkäimist lahtise tulega. Kunstlik valgus oli ohtlik, sest võis kergesti põhjustada tulekahjusid. Keskaja Liivimaa linnades anti järjepidevalt välja määrusi, mis trahvi ähvardusel keelasid tulega hooletult ümber käia.²⁰ Kuigi tulekahjusid linnades esines, on samas ilmne, et keskaja inimene oli tulega ümberkäimisel tööpoolsest äärmiselt hoolas ja tähelepanelik. Linnatänavad,

¹³ Vt. nt. TLA, f. 191, n.2, s.15: Rechnunsbuch Bd.1 mit Brüderverzeichnisse 1509–1679, l. 29: [– – –] 12 kortte wasslychte ende wegen by 17 lb, hyrto ghedaen 22 mr wasß vnde letten 13 wasslychte vnd 2 tortissen macken et wass et lb 1 frd, is 5 ½ mr; vor de lychte to macken 13 ß; vor de 2 tortissen to macken 13 ß; vor dacht garne geuen 25 ß; hyr to 11 lysslb lychte et lysslb to getten vnd vor tallych to samen geuen 32 ß, is 10 mr 10 ß.

¹⁴ Vt. A. Mänd. Pidustused keskaegse Liivimaa linnades 1350–1550. Tallinna Linnaarhiivi toimetised nr. 7. Tallinn, 2004, lk. 312, 457.

¹⁵ KBR, nr. 1017.

¹⁶ KBR, nr. 1036.

¹⁷ KBR, nr. 950, 1017.

¹⁸ Vt. nt. Pärnu linna ajaloo allikad, lk. 125.

¹⁹ Tallinna mustpeadel kulus 15. sajandil dominiiklaste Katariina kirikus altarite valgustuseks küünlaid järgmiselt: [– – –] kummagi altari ees 3 küünalt ja meie Issanda [risti]kandmise ees 3, [kokku] on 9 küünalt, iga küünal tehakse 5 naelast vahast. Veel 6 küünalt kroonlühtris, igaüks ühest naelast [vahast]. Veel seisab seal üks küünal Püha Kolmainuse altari juures piilaril ja üks küünal mustpeade pingi juures oleva krutsifiksi ees. Need on [kokku] 17 küünalt, kõiki neid tehakse uuesti kolm korda aastas [– – –], vt. Tallinna ajaloo lugemik. Dokumente 13.–20. sajandini. Toim. L. Kõiv. Tallinn, 2014, lk. 85, 86.

²⁰ Näiteks Vana-Pärnu kodanikumäärus 16. sajandi I poolest: *Veel käsime meie, et igaüks valvaks oma tule, oma maja ning küttekolde järele, nii et keegi ei peaks kannatama kahju oma naabri süü tõttu; selle eest karistab raad. Veel nõuame meie, et mitte keegi ei söandaks lubada ja lasta oma kodakondseid tulega üle tänava jooksmas, olgu see sakslane või mittesakslane. Kui aga kellegi nüisugune eksimus avastatakse, siis peab peremees vastutama oma kodakondsete eest. Igaüks teadku ennast kahjude eest kaitsta*, vt. Vana-Pärnu kinnisturaamat 1451–1599. Toim. P. Nurmekund, L. Tiik, A. Martin. Tartu, 1984, lk. 219 §11, lk. 223 §24. Vrd. Vindavi *Bursprake* 16. sajandi I poolest, Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch (=LUB). Zweite Abteilung. Bd. 1: 1494 Ende–1500. Hrsg. v. L. Arbusow. Riga, Moskau, 1900, nr. 901 §1.

rääkimata külavaheteedest, ei olnud pimedal ajal valgustatud. Jõukad ja väarikad isikud liikusid pimeduses ringi sulas(te)e saatel, kes neile tõrvikuga teed valgustas(id). Linnas oli põleva tõrvikuga ringiliikumine tuleohtlik, seepärast kehtisid ranged nõuded tõrviku söestunud osa eemaldamise ehk „nuuskamise” ning kustutamise kohta. Karistuse ähvardusel oli keelatud tõrvikuid kustutada või „nuusata” kusagile vastu lüües. Hõõguvad söed tuli jalge all kustutada.²¹ Trahvida sai ka ilmaasjata tulega ringiliikumise eest. Näiteks 2. septembril 1546 maksis Steffen Millies Tallinnas 4 marka trahvi, sest oli hommikul selges päevavalguses kõrge joogiklaasi ja lambiga käes üle turuplatsi kõndinud.²²

Talvine aeg

Keskaja inimene jagas aasta kaheks: pimedaks ja külmaks talve- ning valgeks ja soojaks suveajaks. Prantsuse ajaloolane J. Le Goff juhib tähelepanu, et vastandus talv-suvi on üks *minnesang*’i tähtsamaid teemasid. Suvehimurus vastandub *minnesingerite* lauludes talveigavusele. Nii laulab Walther Vogelweide suvest, mis kihutab minema ja viib viletsusse talve. Viimasel nimetab ta olevat kolm häda: värvide kadumine, lindude vaikimine ning vabaõhurõõmude lõppemine.²³ Nagu päev teeb ööga, nii ajab ka suvi ära talve ängi. Liivimaal oli talviselt külma ja pimedat aega aastas pikalt, seepärast väärib lähemat vaatlust, kuidas keskajal seda aega hinnati ning veedeti, ehk kas talv kujutas endast tööpoolest vaid rasket ja ängistavat aega, mil külm ja pimedus surusid peale valdavalt tubased tegevused.

Suve ja talve iseloomustas erinev töörütm: oli töid, mida talvel teha ei saanud või mis

talvisel hooajal omandasid teise vormi. Talupojale tähendas talv vaheaega põllutöodes. Ent ka kaubalaevastik tardus talvel paigale. Kui pimeduse puhul võis abi pakkuda kompass, siis kinnikülmunud mere vastu rohtu ei olnud. Hansakaubandus käis selgelt aastaaegade vahetumise rütmis. Näiteks jagunesid Novgorodi kaubahoovi külastanud hansakaupmehed nn. suvisteks ja talvisteks sõitjateks: talvised saabusid sügisel ja lahkusid varakevadel, suvised tulid kohe pärast jääminekut, et jääda kohale hilissügiseni, s. o. navigatsioonihooaja lõpuni.²⁴ Nn. talvised hansakaupmehed nautisid seejuures suuremaid eesõigusi. Kui laevaühendus Liivimaa sadamatega talvel katkes, siis maateid mööda käis kaubavahetus elavalt edasi.²⁵ Teeolud muutusid maa külmudes isegi soodsamaks, tekkisid otseteed üle soode ja rabade. Talupojakaubanduse kõrghooaeg Liivimaal oligi talvel, kui maa oli külmunud ning talupojad saabusid kergetel regedel oma kaupu linna turule tooma. Mitte ainult soojal, vaid ka külmal talvisel ajal peeti suuri kirikulaatu, kus kaubeldi ja käidi kirikus, ning kindlasti leidis seal lõbustusi ja meelelahutust. 1528. aasta raemääruse järgi korraldati näiteks Uus-Pärnus neli kord aastas suuri laadapäevi, nendest koguni kolm langesid talvissesse aega: toomaa (21. detsembril) ja küünlapäeval (2. veebruaril) ning paastu esimesel nädalal.²⁶ Talvekülmade saabumine tähistas keskaja Liivimaal n.-ö. uue suhtlushooaja algust aastaringis. 1553. aastast säilinud kirjavahetuses väljendab näiteks Saare-Lääne piiskop korduvalt ootust esimeste suurte külmadega saabuva talitee järele, et ta saaks saata 30 rege Riiga kaupade järele, ning ühtlasi oleks võimalik kokku kutsuda Liivimaa maapäeva.²⁷

²¹ Tallinna ajalugu 1860-ndate aastateni. Koost. R. Pullat. Tallinn, 1976, lk. 142.

²² TLA, f. 230, n. 1, s. Ad 41: Rechnungsbuch der Wetterherren 1521–1570, l. 65p: *Steffen Millies dat he des morgens dun vnd vul lichtem dage mit einem paß glase vnd luchten ouer dat mercket gegant iß 4 mr.*

²³ J. Le Goff. Keskaja Euroopa kultuur, lk. 251

²⁴ J. Schildhauer, K. Fritze, W. Stark. Die Hanse. Berlin, 1982, lk. 44–45.

²⁵ Vrd. J. Kreem. Seasonality of transport network in the Eastern Baltic. – Towns and communication. Vol. 2: Communication between Towns. Ed. by H. Houben, K. Toomaspoeg, Galatina, 2011, lk. 259–269.

²⁶ Pärnu linna ajaloo allikad, lk. 124, nr. 14.

²⁷ DRA, 3b: [– – –] *nach diesenn winachten vf dehm slittenwege nach Riga dreißig slitten gefertigt muege werdenn; samas [– – –], das ein gemeiner landeßtagk vf diesenn erstenn schlittenwege soll ausgeschriebenn werdenn.*

Talve saabumine tõi kaasa küll vaheaja põllu- ja muudes hooajalistes töödes, kuid pühade ja pidustuste ring sellest ei katkenud. Vastupidi, talveaeg oli pühade ja pidudega tihedalt täidetud. Kroonik Balthasar Russow rõhutab, et talv oli Liivimaal pidude pidamiseks ja suhtlemiseks eriti soodne aeg: „Selle järel hakkasid peale pulmad, mis enamasti toimusid jõulude ja vastlapäeva vahel saanitee tõttu: siis võidi kauget ja pikka vahemaad paremini katta kui suvel.”²⁸ Hilissügisel ja talveaja algul peeti Liivimaal vakupidusid. Kas need sisaldasid ka vabaõhuüritusi, pole teada. Rohkelt välilõbustusi hõlmasid endas aga nii jõulud kui ka vastlad.

Balthasar Russow kirjeldab oma kroonikas ilmekalt linnakodanike vastlaaegseid vabaõhurõõme: „Ja kui kaubasellide joodud olid lõppenud, ajasid nad suure, kõrge, hulga roosidega ehitud kuuse paastu ajal turul püsti ja läksid vastu õhtut üsna hilja sinna karja naiste ja piigadega, laulsid ja tantsisid seal esmalt ja süütasid seepeale puu, mis pimedas vägevasti lõomas. Siis võtsid sellid üksteisel kätest kinni ja hüplesid ja tantsisid paariviisi ümber puu ja tule, kusjuures ka tulevärgimeestel suuremaks toreduseks rakette tuli õhku lasta. Ning kuigi õpetajad neid selle pärast noomisid ja seda Moosese vasikatantsuks nimetasid, ei hoolitud ometi sellisest noomimisest mitte midagi. Peale selle ei olnud ka otsa ega äärt pöörkiigega sõitmisel päeval ja ööl naiste ja piigadega.”²⁹

Eeskätt vastlale iseloomulik välilõbustus oli maskides ja maskeeritult ringitantsimine ja -sõitmine. Täpselt samamoodi kandus peotegevus õue jõulude ajal, näiteks tavatsesid Tallinna mustpead mööda tänavaid raekoja ette tantsida.³⁰ Pidustustele iseloomulik alko-

holist ja seltskondlikust elevusest kõrgendatud meeleolu pani liivimaalasi talve pimedust ja külma unustama, nii et polnud küsimus võtta osa mitmesugustest vabaõhutegevustest. *Minnesinger* Walter Vogelweide kurdetud „vabaõhurõõmude” lõppu talv keskaja Liivimaal ei tähendanud, kaugel sellest – talveajal lisandusid veel mõned spetsiifilised lõbustus, nagu näiteks saanisõit. Kui palju lahutati keskaja Liivimaal meelt uisutades, selle kohta kirjalikud teated puuduvad, arheoloogilises leiuvaines esineb uisukatkeid, kuid need ei viita tingimata ja ainult lõbustusele, vaid ka talvisele kalapüügile.³¹

Vabaõhulõbustuste hulka kuulusid keskajal turniirid, mille pidamist talv Liivimaal sugugi ei takistanud. Enamasti korraldasidki Tallinna mustpead kahevõitlusi vastlajootude ajal, mõnikord ka jõuluajootudel või maikrahvipidustustel. Tallinna (ehk isegi Liivimaa) ajaloo skandaalseim, 1536. aastal ordumeisteri vastuvõtu auks korraldatud turniir, mida värvikalt kirjeldab Balthasar Russow, peeti küünlapäeval (2. veebruaril).³² Olukord muutus alles varasel uusajal. Nimelt erinevalt keskajast ei toimunud 17. sajandil Tallinna mustpeade osavusproovid (nt. rõnga läbitorkamine) enam vastlate ajal Raekoja platsil, vaid hoopis suvekuudel ning linnast väljas asuvas Tellisekoplis.³³

Põhjus külma talve oodata ja igatseda oli ka Liivimaa ordurüütlitel ja sõjasulastel. Nimelt oli keskaja rüütlite tähtsaim ja meelepärane tegevus ning ajaviide sõjaretk. Parimaks ajaks, millal sõjakäiku ette võtta, peeti Liivimaal just talve.³⁴ Sellest kirjutab juba preester Henrik oma kroonikas: „Kui siis Issanda sündimise [25.12.1226] ja ilmumise pühad [06.01.1227] olid peetud, katab

²⁸ B. Russow. *Chronica der Prouintz Lyfflandt. – Scriptores rerum Livonicarum. Sammlung der wichtigsten Chronisten und Geschichtesdenkmale von Liv-, Ehst- und Kurland. Bd. II. Riga, Leipzig, 1848, lk. 42.*

²⁹ B. Russow. *Chronica der Prouintz Lyfflandt, lk. 46.*

³⁰ Vt. lähemalt A. Mänd. *Pidustused, lk. 81–183.*

³¹ Vt. H. Luik. *Luuesemed Lihula keskaegsest alevikust ja linnusest. – Keskus – Tagamaa – Ääreala. Koost. V. Lang. Tallinn, Tartu, 2002, lk. 316–317*

³² B. Russow. *Chronica der Prouintz Lyfflandt, lk. 53.*

³³ A. Mänd. *Pidustused, lk. 377; Fr. Amelung, G. Wrangell. Geschichte der Revaler Schwarzenhäupter. Reval, 1930, lk. 200.*

³⁴ Lääne-Euroopas algas keskajal sõjakäikude hooaeg suvel ja lõppes koos suvega, vt. J. Le Goff. *Keskaja Euroopa kultuur, lk. 254.*

lumi maad ja jää vood, sest et sügavusepeal-
sed hakkavad kokku ja veed lähevad kõvaks
otsekui kivid ja tekib jää ja tee on parem maa
peal ja vee peal.”³⁵ Pigem oli probleemiks,
kui talvekülm ei olnud piisav, see võis kaasa
tuua ebaedu: „Selle meistri [Eberhard von
Monheim 1327–1341] ajal oli palju sõjakäike,
mis olid aga tagajärjeta, sest maa ei olnud kül-
munud, nii et nad kusagile minna ei saanud,
muidu oli kogu tema soov, et ta Aukštaitija ja
Žemaitija kuninga maid võiks rüüstata;”³⁶ Järg-
misel aastal pärast seda läks meister Eberhard
[von Monheim] veel kord suure väega Žemai-
tijasse, maa ei olnud aga külmunud, seepärast
ei võinud ta midagi saada, vaid pidi tühjalt
koju tagasi tulema.”³⁷ Vähemasti krooniku
sõnul ei olnud ükski talvekülm rüütlike pelu-
tamiseks piisavalt suur: „14 päeva pärast seda
läks meister suure väega Žemaitijasse Papilē
nimelisse maakohta. Kohe tuli niisugune
pakane, et mitusada aastat polnud sellesugust
olnud, puud lõhkesid külmast, nii et ragisesid;
seal külmus palju kristlasi ja paganaid surnuks;
kui nad maal röövisid ja põletasid, leidsid nad
palju leedulasi õlgedes surnult lamamas, kes
olid ära külmunud; nii tapsid nad ka palju ini-
mesi, olid maal 3 päeva ja 2 ööd. Pakane kestis
5 päeva, seal külmusid 4 venda surnuks ja ühel
pöidlaküüs.”³⁸

Keskaja Liivimaa elanikud ei lasknud end
talvest heidutada, vastupidi – tegelikult võib
leida terve rea põhjusi, miks Liivimaal oli
talvine külm aeg lausa oodatud. Päris kind-
lasti ei olnud külm talv – vastandina soojale

suvele – Liivimaal see aeg, mil elu ja tegevus
oleks seiskunud. Külm ja pime aeg täideti
pidustuste ja meelelahutustega, ühise selts-
kondliku tegevuse ja ühiste ettevõtmistega.
Talvekülmad tähistasid Liivimaal intensiivse
suhtlushooaja algust.

Öö ja päev

Kui aastaring jagunes keskaja inimese jaoks
suve- ja talveajaks, siis ööpäevas vastandu-
sid hele päeva- ja pime ööaeg. Ajastuomast
suhtumist annab ilmekalt edasi väljend „ilus
nagu päev”, s. t. et kõiges heledas nägi kesk-
aja inimene ilusat ja head.³⁹ Päeva algust loeti
enamasti päikesetõusust, see oli aga variee-
ruv, sõltudes aastaajast jms., sama kehtis
päeva lõppu tähistava päikeseloojangu kohta.

Keskaja talupoja töö ja tegevus olid kõige
otsesemalt seotud looduse rütmidega, aasta-
aegade ning öö ja päeva vaheldumisega, kuid
sõltuvus looduse rütmidest oli tugev ka kesk-
aja linnas. Käsitööliste puhul olid kontrastid
päev ja öö, nagu ka talv ja suvi kirjutatud
tsunftieeskirjadesse. Skraad, samuti mitme-
sugused linnavalitsuse välja antud määrused
seadsid tööpäeva pikkuse sõltuvusse aasta-
ajast. 1402. aasta tsunftieeskirja järgi algas
Tallinna kiviraidurite tööpäev kohe pärast
hommikumissat mungakloostri, ning kestis,
kuni kloostri *avemaria* kell oli löönud õhtu-
tundi,⁴⁰ 1459. aastal märgiti skraas tööpäeva
pikkuseks hommikul kella neljast õhtul kella
kuueni.⁴¹ Juba 1424. aastal lisandus punkt,

³⁵ Henriku Liivimaa kroonika (=HC). Toim. E. Tärvel. Tallinn, 1982, XXX §3.

³⁶ Bartholomäus Hoeneker. Liivimaa noorem riimkroonika (1315–1348). Koost. ja tlk. S. Vahtre. Tallinn, 1960, lk. 62–63.

³⁷ B. Hoeneker. Liivimaa noorem riimkroonika, lk. 64–65.

³⁸ B. Hoeneker. Liivimaa noorem riimkroonika, lk. 64–65.

³⁹ J. Le Goff. Keskaja Euroopa kultuur, lk. 250. Samal viisil öö ja päeva vastandamist leidub ka preester Henriku kroonikas: [– – –] *keda ei kõrveta õnnepäike päeval ega kurvasta õnnetusekuu öösel*, [– – –] HC, X §11.

⁴⁰ W. Stieda. Kabelgarn und Steine, zwei Revaler Ausfuhr-Artikel. – Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kur-lands. Bd. VII. Reval, 1910, lk. 198 §17 [– – –] *des morgens up synen werke wesen wan de vroemysse to den moenken ute ys* [– – –] *unde des avendes to arbejdende bet dat men to den moniken ave Marien klokke lut to dem nachtsange* ... Tallinna dominiiklaste päev algas esimese tunnipälvusega umbes kesköö ja kella kahe vahel, vt. T. Kala. Jutlustajad ja hingedepäastjad. Dominiiklaste ordu ja Tallinna Püha Katariina konvent. Tallinn, 2013, lk. 139–140.

⁴¹ W. Stieda. Kabelgarn und Steine, lk. 201–202 §18: ... *des morgens up synen werke wesen, wan de klokke vere sleet* [– – –] *und des avendes to arbeitende bet dat de klokke sesse sleit* ... Tallinnas seati 1434. a. üles Püha-vaimu kiriku tunnikell ja 1460. a. Niguliste kiriku tunnikell, vt. Eesti ajalugu. 2. kd. Eesti keskaeg. Koost. A. Selart. Tartu, 2012, lk. 355.

mis keelas kiviraidureil enne lihavõtteid ja pärast mihhklipäeva keskpäeval ja vespri ajal puhkepausi pidada.⁴² Kuigi seda eeskirjas otsesõnu ei öelda, on siiski ilmne, et mihhklipäevast lihavõtteni, s. o. aasta pimedaimal ajal ei soovitud niigi lühikest tööpäeva puhkepausidega lühendada. Olgu mainitud, et aasta jagunemisel talve- ja suveajaks olid keskajal algus- ja lõpp-punktina määravad valdavalt just mihhklipäev (29.09) ja lihavõtted.⁴³ Aastaajast ja päeva pikkusest seati Tallinnas sõltuvaks vahipidajate töö. Nimelt pidid nad 1539. aasta raekorralduse järgi alustama talvel vahikorda kell 8, nn. õhtuvaht tegi kaks ringkäiku: kell 9 ja kell 12. Öövahtkond alustas valvekorda kell 12 öösel ning tegi samuti kaks ringkäiku, kella 1 ja 3 ajal. Seevastu suvel tuli vahikorra olla, „kui vahikell lööb”, ning jääda ametisse hommikul teise kellalöögini, vahikorra ajal tuli teha kolm ringkäiku, kella 10, 12 ja 2 ajal.⁴⁴ Aastaajast ei sõltunud mitte ainult tööpäeva pikkus, isegi nõudmised toodangule võisid varieeruda, olenevalt sellest, kas tegu oli sooja või külma ajaga. Näiteks Tallinna lihunikele kehtestati suveajaks liha müügihinna ülempiir.⁴⁵ Niisamuti olid soojal ajal nõuded liha kvaliteedile karmimad.⁴⁶

Keskajal oli tavaline keeld öösel töötada.⁴⁷ See puudutas käsitöölisi, aga ka kaupmehi. Tallinna 15. sajandi alguse koda-

nikemäärus sätestas: „Samuti ei tohi mitte keegi öösiti väljaspool linna sadamas ühegi asja peale kaupa teha enne, kui avatakse väravad, kolmemargase trahvi ähvardusel.”⁴⁸ Sisult sama põhimõtet väljendab Riia 1376. aasta *Bursprake*, keelates igasuguse kauplemise linnast väljas ja laevadel, enne kui nn. töökell (*werklocken*) on hommikul löönud.⁴⁹ Selliste keeldude peamine eesmärk oli konkurentsi mahasurumine. Keeldudest hoolimata aeti öösiti äri edasi. Tallinna rae trahvihärrade arveraamat kajastab ööajal toimunud kaubatehingute eest tehtud trahvimisi. Näiteks 6. augustil 1548 määrati lihunik Cosmusele 2-margane trahv, sest tema sulane oli öösel heina kokku ostnud (*hoy des nachts vp gekoft*).⁵⁰ Üldse on Liivimaa linnadest teateid pigem öise kauplemise kui käsitöölise öötöö keelamise kohta. Tartu kodanikumäärus 1500. aastast nõudis, et kaupmehed tasuksid talupoegadele kauba eest päevaajal (*by schinen der sunne*) ega venitaks neile tasumisega üle öö. Kui seda ikkagi tehti, tuli raele maksta 1 veering trahvi ning kanda kulud, mis talupojal nende tõttu tekkisid.⁵¹

Leidus aga üksikuid töid, mida tehtigi just öösel. Igal ööl pidasid valvekorda öövahid. Mõnel pool keskaja linnas käisid sibivedajad pimeduse varjus oma tööd tegemas, näiteks Augsburgis oli jäätmeaukude tühjendamine

⁴² W. Stieda. Kabelgarn und Steine, lk. 199 §3: [– – –] *vor paschen noch na sante Mychele des mydmorgens und to vespertyt nycht zitten* [– – –]

⁴³ Selle kõrval aga ka mardipäev (11.11) ja volbripäev (01.05), Madalmaades matteuse- (21.09) ja gertrudipäev (17.03), Skandinaavias tähistas külma aja algust 14. oktoober ja lõppu 14. aprill. Vt. lähemalt H. Grotefend. *Taschenbuch der Zeitrechnung des Deutschen Mittelalters und der Neuzeit*. Hannover, Leipzig, 1915, lk. 15.

⁴⁴ Tallinna ajaloo lugemik, lk. 131–132.

⁴⁵ LUB, Bd. 4: 1394–1413. Hrsg. v. F. G. v. Bunge. Reval, 1859, nr. MCCLXV §21.

⁴⁶ Lihavõtete ja mihhklipäeva vahelisel ajal pidi liha kahe päeva jooksul müüdud saama, vastasel korral saadeti see Pühavaimu seeki, TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5: Schragen und Willküren 15.–16. Jhr., l. 62p. Vrd. Schragen der Gilden und Aemter der Stadt Riga bis 1621. Hrsg. v. W. Stieda. Constantin Mettig. Riga, 1896, lk. 272.

⁴⁷ J. Le Goff. Keskaja Euroopa kultuur, lk. 255.

⁴⁸ Tallinna ajaloo lugemik, lk. 64.

⁴⁹ LUB, Bd. 3: 1368–1393. Hrsg. v. F. G. v. Bunge. Reval, 1857, nr. MCXXIII §10; vrd. 1384. aasta *Bursprake*, samas, nr. MCCXIII §9.

⁵⁰ TLA, Ad 41, l. 74p

⁵¹ LUB II-1, nr. 837 §9. Riia 1428. aasta provintsiaalkontsiili otsustes nõuti samuti, et kaupmehed ei tüsaks talupoegi oma venitamistaktikaga, ehk kui *keegi hakkab talumehega kaubategemist arutama, kiusab aga sõnades ja peab sel viisil teda niikaua kinni* [– – –] *Nõnda juhtub sagedasti, et pea terve päeva jooksul vintsutamisest tüdinud talumeest sunnitakse kas selle tahtmise järele, kes läbirääkimisi algas, asja müüma või jälle oma kaubaga koju tagasi minema. Pidades seepärast seesugust petmist mõistuse ning iga õiguse vastaseks, tunnistame selle püha nõukogu heakskiitmisel keelatuks* [– – –] Vt. Eesti ajaloo lugemik. I kd. Koost. H. Kruus. Tartu, 1924, lk. 115.

timuka ja tema sulaste ülesanne, nad pidid seda ebaseadmislikult musta tööd tegema ainult talvel ja öisel ajal.⁵² Polnud haruldane, et pagarid küpsetasid leiba öösel või varahommikul.⁵³ Riia seppade tsunfti skraa järgi pidid noorimad sepaallid seisma hea selle eest, et sepaajaks oleks tuli üleval ajaks, mil teised hommikul tööle jõuavad.⁵⁴ Öiste tööde hulka kuulus valvapidamine – valvet võisid vajada haiged, või siis tuli hoida silm peal kirikus ööpäev läbi põlevatel lampionidel vms.⁵⁵ Kloostrielanike ööd ja päeva jaotati tunnipalvused ja kirikuteenistused.⁵⁶ Öine ärkvelolek ja palvus olid nende jaoks tähtsad harjutused. Isegi kohtufoogt pidi olema valmis öisel ajal oma teenistuskohustusi täitma. Tallinna 1458. aasta kohtuprotokollid vahendavad näiteks loo, kuidas öisel ajal ühte kodanikku löönud ja kimbutanud Hartwich Nippet vahistama saabunud foogt puutus tolle majas kokku Dietrich Sögega. Viimane nõudis, et teda vangistataks koos Nippega. Bürgermeistri nõusolekul juhataski foogt mehe pühapäeval pärast mihklipäeva keskööl vangikongi.⁵⁷

Keskajal, kui ajamöötmise ei olnud veel kuigi täpne, oli tavaks, et sõltuvalt aastaajast arvestati päeva- ja öötundide pikkust erinevalt. Kas seda praktiseeriti ka Liivimaal, selle kohta on otseseid tõendeid keeruline leida. Teadaolevalt jagasid dominiiklased aasta talvehooajaks (risti ülendamise pühast, s. o. 14.09, lihavõteti) ja suvehooajaks (lihavõtetest risti ülendamise pühani), ööpäev oli neil jagatud 12 öö- ja päevatunniks, seejuures olid

suvel päevatunnid pikemad kui öötunnid, talvel jälle vastupidi.⁵⁸ Enne tunnikellade üleseadmist Tallinnas välja antud tsunftieskirjades arvestatakse aega mungakloostri kellahele järgi, linnaelanike aeg oli seega otseselt sõltuv munkade ajaarvestamisest ja -rütmit. 15. sajandi keskpaigas märgiti aga Tallinna käsitööstsunftide skraadesse konkreetne kella-aeg, see osutab, et mehaaniliste tunnikellade ilmumise tõttu muutus ajamöötmise linnas varasemast täpsemaks. Mehaaniliste kellade kasutuselevõtt soodustas üldiselt üleminekut võrdse pikkusega päeva- ja öötundide arvestamisele. 16. sajandi keskpaigast pärit andmetel oli näiteks Tallinna linnavahtide töö kellaajaliselt täpselt reguleeritud, seejuures talvel oli valvekorra aeg pikem (öhtul kaheksast kella kolmeni öösel), suvel lühem (üheksast kella kaheni öösel). Niisugune kord näib viitavat, et öö- ja päevatunni pikkus ei sõltunud enam aastaajast.

Öörahu

Tallinna ja Riia kodanikumäärused sätestasid öörahu algusajaks kell üheksa.⁵⁹ Töenäoliselt algas öörahu ka väiksemates linnades samal ajal, kuigi otsesed kirjalikud teated selle kohta puuduvad. Näiteks Uus-Pärnu keskaegses *Bursprake*'s ei ole öörahu aega nimetatud, kuid 17. sajandi alguse kodanikumääruses nõuab raad, et kõrtsid pandaks kinni kell üheksa, mis ühtlasi tähistas öörahu algust.⁶⁰ Väärrib muuseas märkimist, et kell

⁵² E. Engel, F.-D. Jacob. *Städtisches Leben im Mittelalter*. Köln, Weimar, Wien, 2006, lk. 82.

⁵³ Näiteks Augsburgi rae 1606. aasta korralduse järgi pidid pagarid suveajal (jüripäevast mihklipäevani) hakama leiba müüma hommikul kella kuuest alates, talveperioodil kella seitsmest. Vt. B. Roeck. *Bäcker, Brot und Getreide in Augsburg*. Sigmaringen, 1987, lk. 224. Vrd. O. Masing. *Aus des Backstube*. Ein Beitrag zur baltischen Volkskunde. Riga, 1931, lk. 22.

⁵⁴ Vt. Riia seppade gildi skraa aastast 1382, LUB 3, nr. MCLXXXIII, §21: *V. de jungesten twe [...] de scholen de licht bewahren, wente to der tid, dat andere lude in dat amt komen*.

⁵⁵ Vt. Tallinna mustpeade altarieestseisja korraldused 15. sajandi II poolest: *Samuti lamp peab põlema ööl ja päeval kogu aasta läbi, seal on keegi juures, kes seda valvab, talle antakse valvamise eest üks mark [...] Tallinna ajaloo lugemik*, lk. 86.

⁵⁶ Vt. lähemalt T. Kala. *Jutlustajad ja hingedepäästjad*, lk. 139–143.

⁵⁷ E. v. Nottbeck. *Die alte Criminalchronik Revels*. Reval, 1884, lk. 50.

⁵⁸ T. Kala. *Jutlustajad ja hingedepäästjad*, lk. 139.

⁵⁹ LUB 4, nr. MDXVI, §78.; LUB Zweite Abteilung. Bd. 3: 1505–1510. Hrsg. L. Arbusow. Riga, Moskau, 1914, nr. 742 §58.

⁶⁰ Vana-Pärnu kinnisturaamat 1451–1599, lk. 236 §44: *Will e. e. rath, dasz keiner seinen krug über neun uhr offen halten oder krügen soll, bey straffe*.

**Ein sehr abscheulich vnnnd aber gang warhafftigs
wunderwerck vnd geschicht / in eingang diß lauffende 1558. Jars in Fran-
ckenland geschehen / vñ freylich vns allen zur besondern warnung dermassen ergangen.**

Õo pidi keskaja inimene veetma oma elu- või ööbimispaigas. Rahulikku uneaega võib käsitada kui ühte osa bürgerlikust heaolust hiliskeskajal. Allikas: Hans Fehr. Massenkunst im 16. Jahrhundert. Berlin, 1924.

ühiksa püsis öörahu algust märgistava kellaajana Liivimaa linnades mitu sajandit. Tallinna Jaani seegi 15. sajandi keskaigast pärineva kodukorra järgi algas seal öörahu juba kell kaheksa: „Samuti, kes üleval istub pärast seda, kui kell on kaheksa löönud – 4 killingit.”⁶¹ Säilinud kirjalike teadete järgi oli öörahu algus keskaja Liivimaa linnades hoolimata suvest või talvest ikka ühel kellaajal. Valge aja pikkus päevas sõltub teadagi nii aastaajast kui ka piirkonna geograafilisest asendist: keskaja Liivimaal jagus pimedat aega aastas pikemalt ja rohkem kui Euroopa lõunapoolsetes piirkondades, samas oli siin suviti aega, mil pimedaks peaaegu ei läinudki. Seega

ei langenud tegelik pime aeg ja määruste öine aeg Liivimaal alati kokku, seda ka juhul, kui päeva- ja öötunnid ei olnud võrdse pikkusega.

Öörahu saabumise ajaks pidid inimesed olema jõudnud oma elu- või ööbimispaika. Linnavärad suleti, valvekorda alustasid öövahid. Nemad pidid muu hulgas jälgima, et õllepoed ja veinitoad õigel ajal suletaks. Muidugi ei peetud keeldudest alati kinni ning joomingud kestsid nii mõnigi kord südaööni. Näiteks 1436. aastal maksis Tallinnas Henrik Lynenweber 20 ööri trahvi, sest ta oli kõrtsi keskööni lahti hoidnud;⁶² 1457. aastal sai karistada Myhell Brothagen, sest oli pärast üheksat öhtul veini müünud.⁶³ Kuivõrd

⁶¹ Tallinna ajaloo lugemik, lk. 80.

⁶² E. v. Nottbeck. Der Revalsche Gerichtsvogt und seine Protokolle von 1436–1437. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Bd. III. Reval, 1887, §29.

⁶³ TLA, f. 230, n. 1, s. Aa 4a: Buch der Wetterherren 1394–1521, l. 52p.

keskaja linnas olid tänavad valgustamata, oli nendel pimedas liikumine kas ohtlik või siis kahtlane tegevus. Keelatud ajal üksinda ringihulkujad pidas valve kinni ning 14. sajandi lõpu Tallinna *Bursprake* järgi saadeti isandad koju, lihtrahva esindajad aga pandi kinni raevanglasse.⁶⁴ Riias oldi mõnevõrra leebemad, sealse *Bursprake* järgi aastast 1399 nõuti, et õhtul tänaval liikudes tuli käia viisakalt, ilma kisa ja karjumiseta, vastasel juhul ootas karistus.⁶⁵ Sageli olid öisel ajal ringiliikujad hilja peale jäänud pidulised, kellega linnavahtidel oli üksjagu tüli, sellest annab ilmekalt tunnistust Tallinna rae määrus aastast u. 1539: „Kui vahid kohtavad turul või tänavatel lärmajaid, olgu nad aadlist või mitteaadlist, rikkad või vaesed, peavad vahid neid heade sõnadega õpetama ja juhatama nad öömajale, kui aga lärmaja ei lase end õpetada ja väevõimuga ja trotsiga vahtidele vastu astub, tuleb ta vahi poolt meie võimu alla Junkrutekambrisse luku taha kinni panna, kuni ta siis järgmisel päeval on välja puhanud.”⁶⁶ Tallinnas oldi öiste ringihulkujate suhtes üsna karm, näiteks mõnes Saksa linnas ei olnud öösel tänaval liikumine keelatud, tuli vaid kanda tõrvikut ja vältida pimeduses ringihiilimist.⁶⁷

Linnakodanike öörahu võisid rikkuda nii teised inimesed kui ka loomad. Näiteks 15. sajandil andis Nürnbergi raad välja määruse, mis kohustas koeraomanikke mitte laskma oma koeri tänavale pärast seda, kui linnas oli välja kuulutatud öörahu, koeri tuli hoida

kinni kuni hommikuni.⁶⁸ Sellise nõudmise põhjuseks olid inimeste kaebused, et öösel linnas ringi hulkuvad koerad teevad lärmi ja häirivad und. Rahulikku uneaega võib käsitada kui ühte osa bürgerlikust heaolust, seda tagada püüdvate mitmesuguste määruste arvu kasv annab ühtlasi tunnistust kodanikkonna suurenenud nõudmistest elukvaliteedile, privaatsusele ja mugavusele hiliskeskaja linnas.⁶⁹

Liivimaa linnade kodanikumäärused, samuti tsunftieeskirjad keelasid väljapoole linna ööbima jäämise, iseäranis eesmärgiga seal hommikul äri- ja kaubatehinguid teha.⁷⁰ Tallinna trahvihärrade arveraamat näitab, et seda keeldu rikuti pidevalt.⁷¹ Üldjuhul ootas keelust üleastujat rahatrahv, kuid esines ka erandeid. Näiteks 1494. aasta sügisel lasti Tallinnas vangikongist välja Hans Torn, kes oli pandud istuma selle eest, et oli „maganud väljaspool” linna.⁷² Käsitöösellidelt nõuti oma meistri majas ööbimist. Sellid, kes muu hulgas armastasid aega veeta eeslinna kõrtsides, pidid hoolega jälgima, et nad linnavärvate sulgemise ajaks tagasi linna jõuaksid. Juhul kui keegi jäi ööbima väljapoole linna, ootas teda trahv, ning kui meister selli ei trahvinud, tehti seda meistri endaga. Tallinna rätsepate tsunfti põhikiri nõudis, et sellil „kes on ära oma meistri juurest ühe päeva või öö, peab tema meister [palgast] maha arvama ühe ööri päeva ja ühe ööri öö eest. Oleks, et meister seda ei võta, siis tuleb tal endal maksta raele

⁶⁴ LUB 4, nr. MDXVI §80: *Vortmer we na der tiid, dat de klokke IX heft geslagen, upper straten geit, den sal men bringen vor sinen wert edder men sal en upsetten.*

⁶⁵ LUB 4, nr. MCDXCIII §30: *V we des avendes uppe der strate gaen wil, de se, dat he hovesliken gaen, sunder krisschen und geschrei, ofte de rad willet ernstliken richten.* Vrd. LUB II-3, nr. 742 §29.

⁶⁶ Tallinna ajaloo lugemik, lk. 132.

⁶⁷ E. Engel, F.-D. Jacob. *Städtisches Leben im Mittelalter*, lk. 76.

⁶⁸ E. Engel, F.-D. Jacob. *Städtisches Leben im Mittelalter*, lk. 76.

⁶⁹ Vt. H. Kühnel. *Die städtische Gemeinschaft. Probleme und Lösungen. – Alltag im Spätmittelalter.* Harry Kühnel, Hg. Graz, Wien, Köln, 1986, lk. 64–66.

⁷⁰ Tallinna *Bursprake*’d 15. sajandi algusest, vt. P. Johansen, H. von zur Mühlen. *Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart* 15. Köln, Wien, 1973, lk. 436 §32b: *Item so ene sal nymant des nachtes buten in der havene kopslagen nynerleye dink, er men de porten opent, by 3 marken.*; samas, lk. 436 §40: *Buten der stat en sal nen man ligen des nachtes unde dan des morgens to kopslagende, bi einer mark*; samas, lk. 445 §101: *Item so en sal nymant des nachtes buten der stat slapen und des morgens dan wat to kopende, by ener mark* [teise käega lisatud zomer].

⁷¹ Vt. nt. TLA, Ad 41, l. 61p: *Jurgen Antfelt buten slapendes haluen 1 mr*; samas, 62p: *Hans Steckerlink buten slapendes haluen is 2 mr.*

⁷² E. v. Nottbeck. *Die alte Criminalchronik Revels*, lk. 64.

kuus ööri trahvi.”⁷³ Riia pagariselle trahviti diferentseeritumalt, nad pidid maksma meist-rile puudutud öö eest kaks artigit ning päeva eest ühe killungi.⁷⁴ Samasugust „väljaspool” ööbimise keeldu rakendati seegielanikele. Tallinna Jaani seegi kodukorra järgi trahviti vaadi õllega seda, kes jäi linna ööbima.⁷⁵ Sadamas viibinud laevade meeskonnad pidid ööd laeval veetma.⁷⁶ Öist paiksust nõuti ka linnustes. Näiteks Saare-Lääne piiskopi arhiivis on säilinud ettekirjutused Haapsalu linnusepealikule – drostile, kellel keelatakse muu hulgas ööd väljaspool linnust veeta.⁷⁷

Öised pidustused

Keskajal oli vähemalt üks legaalne viis ööaja kasutamiseks ja veetmiseks avalikus ruumis – see oli pidutsemine. Pidude ja pühade puhul nihkus öörahu linnas paari tunni võrra hilisemale ajale, üldjuhul kella 11, kohati aga veel hilisemale ajale. Näiteks Riia mustpeade vastlajootude kava järgi aastast 1510 kestsid joodud reedel enne vastlapäeva kella 10-ni ja laupäeval kella 11-ni öhtul ning vastlapäeval lõppes pidu alles keskööl või isegi kell üks öösel; laupäeval ja esmaspäeval pärast vastlapäeva kehtis pidu kella 11-ni öhtul, aga teisipäeval pärast vastlapäeva panid mustpeade Bomerwaldi pingi liikmed turuplatsil jootude lõpetuseks põlema puu kella 1 või 2 ajal öösel.⁷⁸ Öörahu nihkus hilisemale ajale ka privaatsete pidustuste puhul, nii eeldasid Tallinna luksusmäärused kihlus- ja ilmselt ka pulmapidude lõppemist kell 11.⁷⁹

Suurte kirikupühade puhul ei piirdutud linnas ainult siseruumides pidutsemisega ning seda ka öisel ajal. Mitme püha kombestik

Öine kontsert. Pidutsemine oli keskajal üks lubatud viis ööaja kasutamiseks ja veetmiseks avalikus ruumis. Allikas: Arno Borst. *Lebensformen im Mittelalter*. Frankfurt a/M, Berlin 1989. Alwin Schultz. *Deutsches Leben im XIV und XV Jahrhundert*. Leipzig, 1899.

andis põhjust avalikus ruumis öhtusel ja öisel ajal ringiliikumiseks. Tõenäoliselt kaasnemis sellega probleemid avaliku korra tagamisel, mistõttu hakati vähemasti Liivimaa suurtes linnades juba küllaltki varakult piirama peotegevust linnaruumis. Kõige varasemad teated niisugustest piirangutest pärinevad Riist, kus 14. sajandi lõpul keelati linnas maskeerituna ringijooksmine.⁸⁰ Tõsi küll,

⁷³ K. Kaplinski. Tallinn – meistrite linn. Tallinn, 1995, lk. 252.

⁷⁴ Schragen der Gilden und Aemter der Stadt Riga, lk. 241 §12 (1392. aasta skraa). 1 killung = 4 artigit

⁷⁵ Tallinna ajaloo lugemik, lk. 80.

⁷⁶ Tallinna *Bursprake* u. 1360, vt. UB-2, CMLXXXII, nr. 5: *Ein jewelik schipman si des nachtes in dem schepe, bi VIII or.*

⁷⁷ DRA, 2b, l. 384: [– – –] *des nachtes nicht aff slopen, sunder in slote leggen.*

⁷⁸ A. Mänd. Pidustused, lk. 112–114.

⁷⁹ E. Pabst. Beiträge zur Sittengeschichte Revels. – Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Kurlands. Hrsg. F. G. v. Bunge. Bd. I. Dorpat 1842, lk. 196: *Item de brudegam mit synen frunden sal wesen to der brut huß des avendes vor souen unde vor xi wedder dar*, [– – –] (1497. aasta); samas, 207: *He sall auerst mit synen dar hen gebrochten gestalten tho xi vren gescheiden wesen bie x mck broeke.* (1533. aasta)

⁸⁰ LUB 3, nr. MCCXIII §26: *Ok so ne schal nemant schoduvell edder met vordecken anlate [– – –] lopen, bi III mark Rig.* (1384).

öist aega määruks otseselt veel ei nimetata. Eeldatavasti käis mainitud keeld vastlapidude kohta, samas Riia 15.–16. sajandi raekorraldustest võib välja lugeda, et maskeerimist ja ümberrõivastumist esines ka muul ajal.⁸¹ Näiteks Saksa linnades on ennast maskeeritud peale vastlate veel jõulu- ja advendiajal.⁸² 15. sajandi teisel poolel piirati juba ka Tallinnas vastlaaegseid tegevusi avalikus ruumis, selle tunnistuseks on, et 1484. aastal pandi hulk vastlaõhtulisi vangikongi.⁸³ Vangikongi viidi ka Rotger Besteli sulane Bartel, kes 1460. aasta vastlate ajal jooksis öösel maskeerituna ringi ning lõi inimesi.⁸⁴ Aastail 1502–1503 pidas Riia raad mõlema gildi ja kogukonnaga *Bursprake* ümbertöötamise asjus läbirääkimisi, nende käigus koostatud materjalides leidub punkt, milles kohustatakse öövahte kinni pidama öiseid ringisõitjaid (*nachtrinckfares*), nende hobused tuli viia linna tööhoovi, saanis olnud inimesed aga kaagi-alusesse vangikongi.⁸⁵ Kõnealuste „öiste ringisõitjate” all peeti silmas küllap pidulisi, kuid nähtavasti mitte ainult vastlate tähistajaid.

Reformatsiooniideed mõjutasid omakorda piirama ja keelama pidustusi, sh. ka

öiseid pidutsemisi avalikus ruumis. Tallinna 1528. aasta vastlakorraldus keelas sõnaselgelt öisel uneajal (*des auendes vnnd bie nachtslapper tydt*) saanidega ringi sõita ning maskeerituna mööda linna kolada.⁸⁶ Samasisulisi vastlamäärusi anti Tallinnas järgnevatel aastatel korduvalt välja,⁸⁷ mõistagi ei olnud armastatud peokommete väljajuurimine lihtne.

Töenäoliselt anti vastlamäärusi välja ka väiksemates linnades. 1548. aastast pärineb selline korraldus näiteks Uus-Pärnust.⁸⁸ Hiljemalt 1530. aastatel keelati Tallinnas ka kihluste ja pulmade puhul korraldatud öised pidustused ja koosviibimised.⁸⁹ 16. sajandi keskpaigast pärinevas Tallinna raemääruses on selgitatud, mille vastu nende keeldudega võideldi. Nimelt tuuakse välja, et öise pidutsemise tõttu „[– – –] lastakse ööl koos päevaga kasutul ja mõttetul viisil kaotsi minna, [– – –]”.⁹⁰ Seega soovisid linnavõimud juhtida inimesi aega n.-ö. mõistlikult kasutama ning mitte pidude peale „raiskama”. Öiste pidustuste keelamine ja piiramine käis selgelt koos pidudesse suhtumise üldise karmistumisega seoses reformatsiooniga.⁹¹ Reformatsiooni ideede mõjul vähenes pidude-pühade arv,

⁸¹ Die Quellen des Rigischen Stadtrechts bis zum Jahr 1673 (= QRS). Hrsg. v. J. G. L. Napiersky. Riga, 1876, lk. 226 §97 (*Bursprake* 15. sajandist): [– – –] *dat nemant in dem vastelauende, noch vp eyne ander tijd, sijck vormaken sal, reynen ofte lopen mit vordeckeden anlate, edder mit vorkerden klederen* [– – –]; vrd. samas, lk. 239 §74 (*Bursprake* 16. sajandi keskelt), lk. 242 §12 (*Bursprake* 17. sajandi keskelt): *Item es gebueth E. Erb. Rath, das niemant auff Fastnacht oder wen Hochzeiten geschen, noch zur andern Zeit, sich vermunnen, noch mitt verdecktem Angesicht, oder mitt verkehrten Kleidern, oder mit Waffen auff der Gassen rennen, reithen oder herumlauffen oder fahren soll, bey hoher Straffe.*

⁸² E. Engel, F.-D. Jacob. Städtisches Leben im Mittelalter, lk. 74; Mõningates Euroopa piirkondades tavatsesid noored peamiselt jõulude ja kolmekuningapäeva vahel rõivastuda loomadeks, vt. C. Ginzburg. Ajaloo öö poolel. Nõiasabati lahtimõtestamine. Tallinn, 2009, lk. 112–113.

⁸³ E. v. Nottbeck. Die alte Criminalchronik Revels, lk. 58, fol 75.

⁸⁴ E. v. Nottbeck. Die alte Criminalchronik Revels, lk. 52, fol 17.

⁸⁵ LUB Zwite Abteilung. Bd. 2: 1500–1505. Hrsg. L. Arbusow. Riga, Moskau, 1905, nr. 412 §113: [– – –] *dat de wachtknecht sal updriven de nachtrinckfares unde de perde up den marstal bringen unde dat folk ut den sleden in de kasten under den kak setten.*

⁸⁶ TLA, f. 230, n. 1, s. Bs 1: Ratswillküren 1405(?)–1620, l. 28: [– – –] *myt sleden vmb den rinckfahren ofte sick vastellauendes wyse vorkleden vnd* [– – –], *dath seh sick sulckes vmmbherreygens varendes vnnd vastellauendes bie auent vnnd nachtyden gantz vnd gar affdoen vnnd bogeu* [– – –] Vrd. A. Mänd. Pidustused, lk. 449.

⁸⁷ TLA, f. 230, n.1, s. Bs 7: Kleider-, Hochzeits-, Begräbnis- u.s.w. Ordnungen 1497–1738, l. 28, 32, 41. Vrd. A. Mänd. Pidustused, lk. 449.

⁸⁸ Pärnu linna ajaloo allikad, lk. 210–211, nr. 127.

⁸⁹ E. Pabst. Beiträge zur Sittengeschichte Revels, lk. 205: lk. 213: [– – –] *vorth vam gildestauen to hus gaen vnnd dersuluigest nene gasterie vnd nachtcollation wieder holden ofte anrichten* [– – –] (1533); 221.

⁹⁰ E. Pabst. Beiträge zur Sittengeschichte Revels, lk. 220: [– – –] *darmede de nacht mit dem tage vnmutlick vorlarn vnd vorkeret wert*, [– – –]

⁹¹ Vt. I. Põltsam. Reformatsiooni mõju argielule Liivimaal. – Tuna 2003, nr. 3, lk. 18–19.

samuti lühendati peoaega. Näiteks 1543. aastal võttis Tallinna Suurgild vastu otsuse, et jõuluhood võivad varasema kahe nädala asemel kesta 8 päeva.⁹² Tartu Suurgildis aga nõuti 1555. aastal, et vastlate ajal lõpetataks tantsimine juba kell kuus õhtul, pärast seda pidi igaüks koju minema, samas varasemal ajal kestis tants vähemalt südaööni.⁹³

Reformatsiooni varasemast rangemad keelud ei suutnud siiski öiseid pidustusi või peomeeleolust kantud tegevusi linnaruumis täielikult lõpetada. Tallinna rae dokumentides leidub näiteks 1550. aastatest pärinev teade, kuidas Daidt Vegesack öösel kella kahe-kolme paiku pummeldas „neitsidega” tänaval ning kloppis jubedalt seitsme ukse taga.⁹⁴ Vaevalt said need „neitsid” olla muud kui lõbutüdrukud, kelle seltsis Daidt Vegesack öösel linnas ringi laamendas. 19. detsembril 1551 trahviti Tallinnas Engel von Versenit 2 margaga, sest ta oli teinud „ebatavalisi öiseid käike” (*dat he ungewontlige nachtgenge gehalten*).⁹⁵

Massiliselt trahviti Tallinnas ebatavaliste öiste käikude eest 1552. aasta hiliskevadel.⁹⁶ Paraku ei ole teada, mida mainitud *nachtgenge* endast täpsemalt kujutasid, kas need olid seotud mingi n.-ö. kahtlase, salajase tegevusega või olid hoopis rõõmsameelse ööelu väljendus.

Väljaspool linna toimunud öistest pidudest keskaja Liivimaal ei ole peaaegu midagi teada. Balthasar Russowi kroonikas toodud kirjeldus kirikulaatade kohta näitab, et vähemasti talupojad pidasid samuti öisest pidutsemisest lugu: „Ning kui laupäeval talumehed oma naiste, ümmardajate ja sulastega mitme penikoorma tagant suurte hulkade kaupa pärale jõudsid, kukkusid nad jalamaid

lakkuma ja prassima ja suurte torupillidega, mida õhtusel ajal kas või penikoorma kauguselt kuulda võib, omale lõbu tegema ning see kestis terve öö kuni varahommikuni.”⁹⁷

Kõige armastatumate pühakute päevi tähistati öiste pidustustega, sh. tuletegemisega nii maal kui linnas: „Sest kolmel ööl, püha Johannese, Peetruse ja Pauluse ning Maarja mäkkemineku ööl ei nähtud linnades, alevites, mõisates ja külates, ilma erandita, muud kui lausa rõõmutulesid tervel maal, kusjuures ka üllilõbusasti tantsiti, lauldi ja kareldi, ja suurte torupillide mängimisega ei oldud kitsi, mihukesi igas külas ohtrasti olemas oli.”⁹⁸

Öine kuritegevus

Keskaja käsitusel kuulus öö varastele, üldse kurjategijatele. Pimeduse varjus ja öisel ajal, kui kõik magasid, oli kergem toime panna valgustkartvaid tegusid. Prantsuse ajaloolane J. Le Goff juhib tähelepanu, et kesk-aegne seadusandlus karistas erakordse karmusega üleastumisi ja kuritegusid, mis olid sooritatud öösel.⁹⁹ Öö oli keskaja seadustes tõsine raskendav asjaolu. Sama põhimõtte kehtivuse kohta keskaja Liivimaal ei ole aga kerge tunnistusi leida. Vähemasti selle põhimõtte vaimu kohtab Tallinna 15. sajandi alguse *Bursprake*'s, mis sätestab: „Samuti ei tohi keegi linna tiikides kala püüda ilma rae loata ühemargase trahvi ähvardusel. Kui aga juhtub, et ta teeb seda öösel, mõistetagu tema üle kohut, nii et ta veel järele mõtleb.”¹⁰⁰

On selge, et öösel sooritatud tegu sooviti karistada rangemalt, aga kuidas, see on jäetud täpsemalt määratlemata. Liivimaal kehtinud linnaõigustest ei tule selgelt välja, et öösel

⁹² E. v. Nottbeck. Die alten Schragen der Grossen Gilde zu Reval. Reval, 1885, Der Schragen der Grossen Gilde von 1528 nebst Zusätzen §97.

⁹³ A. Mänd. Pidustused, lk. 412–413.

⁹⁴ TLA, Ad 41, l. 96e: *Daidt Vegesack, dat he by nachte tho 2-3 uren mith den junckfrouwen lanck de straten geswarmeth vnd vor 7? Doren gruwlich gekloppeth.*

⁹⁵ TLA, Ad 41, l. 82p.

⁹⁶ TLA, Ad 41, l. 83p, 84.

⁹⁷ B. Russow. Chronica der Prouintz Lyfflandt lk. 43.

⁹⁸ B. Russow. Chronica der Prouintz Lyfflandt lk. 43.

⁹⁹ J. Le Goff. Keskaja Euroopa kultuur, 249.

¹⁰⁰ Tallinna ajaloo lugemik, lk. 65.

sooritatud kuritegu peeti vajalikuks rangemalt karistada. Küll tulevad esile kohad (kirik, turg, saun jm.), kus sooritatud kuritegu teenis ära tavalisest rangema karistuse,¹⁰¹ seega oli seaduste järgi raskendava asjaoluna määrav pigem kuriteo sooritamise koht, kui aeg.

Tallinnas kehtinud Lübecki õiguse 1282. aasta koodeksi üks punkt käib otsestelt öiste ümberhulkujate kohta (*van nacht gengere*): „Kui keegi öösel tänaval kõnnib ja kellegi poolt kinni peetakse ja ta annab kaasasolevat vara sellele, kes ta on kinni pidanud, ja toda ei tooda rae ja kohtuniku ette; kui seda saab (vandega) tõendada, siis too, kes ta on kinni pidanud ja temalt ta vara ära võtnud, on tolle süü, s. t. ettekavatsetud pahategu tõendatud ja ta peab maksma hüvitust kümme marka hõbedat ja koormatäie veini.”¹⁰² Paraku on selle punkti sisu üksjagu mõistatuslik, kirjeldatud olukord viitaks nagu öisel ajal toimuvale röövimisele, samas karistus selle eest on kohatult leebe. Täpselt sama karistus määrati sobimatu tülitsemise eest, 10 marka hõbedat nõuti aga näiteks veel bigaamia ja vigaseks löömise eest.¹⁰³ Võõra vara ettekavatsetud omastamine öisel ajal väärinuks palju karmimat karistust. Võibolla mõjutas karistust asjaolu, et vara võeti ära öiselt ümberhulkujalt, kes keskaja õiguse seisukohalt oli ka ise kahtlane tegelane?¹⁰⁴

Hoopis selgemat suhtumist väljendab Tallinnas 15. sajandi lõpul langetatud kohtuotsus pimedal ajal toimunud röövimise (vägistamiskatse?) kohta. Nimelt ründasid kaks meest õhtusel ajal tänaval ühte naist, lükates ta pikali maha, too hakkas aga appi karjuma ning ründajad põgenesid, võttes kaasa naise tanu ja bareti. Pahategijad tabati juba järgmisel päeval, nad tunnistasid oma teo üles ning hukati 1496. aastal teisipäeval pärast kolme-

kuningapäeva mõõgaga.¹⁰⁵ Röövimise eest oli keskajal karistuseks hukkamine mõõga läbi, mitte häbiväärne poomine nagu varguse puhul.

Tõsi on, et vargsi tegutsevatele varastele oli öö iseäranis hea aeg. Keskajal ei olnud enamikes ametites veel töö- ja elukoht lahutatud, nii olid päevasel ajal majapidamised alati rahvast täis ning varastel oli raske märkamatuks tegutseda. Seepärast käidi vargil pimeduse varjus, ajal, kui korralikud inimesed magasid. Risk tabatud saada püsis aga ka öisel ajal, vähemasti linnas kippus ikka leiduma mõni öisel ajal ringiuitaja. Näiteks 1439. aastal tabati Tallinnas kaks meest, Henneke ja Melevylye, kes tapsid öösel linnavärvate ees sigu ning peitsid need kotti. Neile juhtusid peale Dönhof Kalle teenrid. Seavargad viidi kohtu ette ja mõisteti poomissurma,¹⁰⁶ seejuures pole mingit viidet, et karistuse määramisel oli öine toimumisaeg raskendav asjaolu.

Pimeduse varjus ja öisel uneajal tegutsesid teisedki kurjategijad, näiteks süütajad. 26. augustil 1524 kell kolm varahommikul puhkes Uus-Pärnus tulekahju, mis sai alguse, kui üks toatüdruk ja teenija panid põlema oma peremehe elumaja. Tulekahjuga soovisid nad varjata väärisasjade vargust majaemandalt. Paraku viis teenijate saamatult korraldatud süütamine ühe kõigi aegade suurima põlenguni linnas.¹⁰⁷ Varastatud ehted jäid tules puutumata ning jõudsid õige omaniku kätte tagasi, majateenijad aga mõisteti tulesurma.

Kuritegusid ennetava meetmena keelati öistel linnatänavatel relvastatult ringi liikuda. 15. sajandi alguse Tallinna kodanikumäärus sätestas: „Samuti ei tohi keegi öösiti tänaval relvi kanda ega nendega ringi kõndida ühemargase trahvi ja relvade konfiskeerimise ähvardusel, välja arvatud vahipidajad.”¹⁰⁸

¹⁰¹ QRS, lk. 190, §18.

¹⁰² Lübecki õiguse Tallinna koodeks 1282. Der Revaler Kodex des Lübeischen Rechts. Toim. ja tlk. T. Kala. Tallinn, 1998, §70.

¹⁰³ Lübecki õiguse Tallinna koodeks 1282, §-d162, 53, 62.

¹⁰⁴ Tänan Tiina Kala sellele võimalusele tähelepanu juhtimast.

¹⁰⁵ E. v. Nottbeck. Die alte Criminalchronik Revels, lk. 65, fol. 117.

¹⁰⁶ E. v. Nottbeck. Die alte Criminalchronik Revels, lk. 46, nr. 16.

¹⁰⁷ Pärnu linna ajaloo allikad, lk. 143. Vt. ka I. Põltsam-Jürjo. Liivimaa väikelinn Uus-Pärnu, lk. 180, 339.

¹⁰⁸ Tallinna ajaloo lugemik, lk. 65.

Samasugused nõuded kehtisid ka väike-linnades. Näiteks Vana-Pärnu 16. sajandi esimesest poolest pärit kodanikumäärus nõudis: „Kui vahikorral viibija märkab, et keegi on öösel tänaval tera- või tulirelvaga, siis peab ta tolle kinni võtma ning foogti ette tooma; foogt peab kinnivõetult relva ära võtma kuni järgmise päevani, mil ta võib oma relva foogtilt välja lunastada 6 Riia killungi eest; kui aga ta on relvaga mingi kuriteo sooritanud, siis peab raad kohut mõistma ning tema peab raele vastavalt maksma.”¹⁰⁹

Praktikas rakendati öisel ajal relvaga tabatute puhul ka teisi karistusmeetodeid. 1460. aastal käis Hermann Rodenberg öisel ajal mööda Tallinna tänavaid ringi, pikk nuga käes. Tema pandi foogti korraldusel vangikongi istuma.¹¹⁰ Kergemate üleastumiste hulka kuulusid veel öised kaklused ja sündsusetu käitumine. 1460. aasta hilissuvel pandi Tallinnas vangikongi istuma kakluse ja öisel ajal sündsusetu käitumise pärast terve seltskond mehi: Simon Vromme, Peter Schroder, Johann Syle, Claus Barnemann, Heine Mathiasson, Joachim Nowe, Claus Tesleff.¹¹¹ Grobina nn. linnusemustpeade 16. sajandi algusest säilinud põhikiri nägi ette häbistava karistuse sellele vennale, kes tabati pühal, s. o. jõuluööl (*in einer hilligen nachtt*) lõbunaise juures.¹¹² Jõuluööle ebakohaste tegevuste, nagu täringumäng, söimamine ja vandumine, eest karmilt karistamist, lausa kirikuvande alla panemist, nõuti juba 1428.

aasta Riia provintsiaalkontsiili otsustes.¹¹³

Linnade kodanikumäärused manitsesid hoolega silmas pidama, keda enda juurde öömajale võetakse, et sellest võõrustajale kahju ei tõuseks.¹¹⁴ Samas oli riskiga seotud ka kuhugi öömajale jäämine, sest kunagi polnud välistatud oht võõras majapidamises kuriteo ohvriks langeda, seda isegi avalikus ööbimiskohas. Näiteks 30. oktoobril 1533 ööbis Otto Üxkülli teener Jürgen Wolmar Tuvele kuulunud Ruunavere kõrtsis. Teener tuli kangaste ja muu kaubaga Tallinnast. Öösel, kui ta juba magas, ründasid teda Üxkülli vaenlase piiskop Reinhold Buxhövdeni teenrid, ähvardasid teda vinnastatud vibude ja teiste sõjariistadega ning röõvisid paljaks.¹¹⁵

Öö ja pimeduse varjus tegutsesid ka reeturid, vandenõulased ja muidu öelad vaenlased. Keskaja Liivimaa ajaloos leidub küllalt näiteid öiste vandenõude ja salasepitsuste kohta. Üks selline leidis aset 1345. aastal, kui äraandja tõttu langes leedulaste kätte Trēvete linnus: „Kui nüüd meister oma sõjaväega Saaremaal oli, tungisid leedulased tema ära olles maale ja said paastu teisel pühapäeval öösel ühe semgali äraandmise tõttu enese kätte Trēvete linnuse”¹¹⁶ Suur vandenõu koos verise tapatalguga toimus 1565. aastal *Quasimodogeniti* öösel (29.04) Uus-Pärnus. Nimelt oli linna bürgermeister sõlminud salakokkuleppe Poola teenistuses olnud mõisameeste ja Liivimaa palgasõduritest koosnenud Pärnu garnisoni vahel, selleks et

¹⁰⁹ Vana-Pärnu kinnisturaamat 1451–1599, lk. 227 §31.

¹¹⁰ E. v. Nottbeck. Die alte Criminalchronik Revels, lk. 52.

¹¹¹ E. v. Nottbeck. Die alte Criminalchronik Revels, lk. 52.

¹¹² Karistuseks oli vetteviskamine (*in water*), kuid oli võimalik end lunastada ka vennaskonnale tunni ölut loovutades, vt. LUB II-1, nr. 902 §3. Liivimaa linnusemustpeade ehk tallivendade seas hooramise eest rakendatud karistusviisi kirjeldab põhjalikult Balthasar Russow: „Sest kui nad kedagi enda seast kõlvatuselt tabasid, siis viidi ta otsekohe vilepillide ja trummide saatel kõigi tallivendade poolt linnusest alla läbi terve linna ja üle turuplatsi linnavärvast välja ja heideti seal kõigi riietega, sukkade ja kingadega kaevu [– – –]” (B. Russow. Chronica der Prouintz Lyfflandt, lk. 39.)

¹¹³ Eesti ajaloo lugemik I, lk. 114: „[– – –] meie Lunastaja kõige pühama sünniöö, mida üle kõikide teiste ööde Jumala ainusündinud poja sündimise müsteeriumi pärast peaks eriti alandlikult pühitsetama, jõledalt mööda saadavad koleda täringumängu, söimamise ja vandumisega, pidades vähem tähtsaks missasid ja teisi jumalateenistusi [– – –] siis peab karm kiriklik kari neid patust tagasi hoidma.”

¹¹⁴ Pärnu linna ajaloo allikad, lk. 343 §10 (Uus-Pärnu *Bursprake* 15. sajandi lõpust); UB II-3, nr. 742 §64 (Riia *Bursprake* 1510); LUB II-1, nr. 901 §2 (Vindavi *Bursprake* 16. sajandi I poolest).

¹¹⁵ Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1525–1534). Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz. Bd. 41. Bearb. von U. Müller. Böhlau Verlag, Köln, Weimar, Wien, 1996, nr. 503.

¹¹⁶ B. Hoeneke. Liivimaa noorem riimkroonika, lk. 126/127

linn rootslaste käest ära võtta. Palgasõdurid olid rahulolematud, sest rootslased ei tahtnud neile palka maksta. Juba mainitud pühapäeva õhtul korraldasid palgasõdurid salakavala nõuga võõruspeo Rootsi väeülematele ühe raehärra majas. Kui kogu seltskond oli purjus, võtsid vandenõulased majas hoiul olnud linnavärava võtme ning lasid oma kaasosalised linna sisse. Järgnes suur tapatöö parajasti oma ööund maganud rootslaste hulgas. Vandenõu täitis oma eesmärgi ja selle tulemusena „võeti Pärnu ühes paljude Rootsist sinna toodud suurtükkidega Rootsi kuninga käest ära”.¹¹⁷

Keskaja Liivimaa ajaloo kõige tuntu- maks öiseks „vandenõuks” või „kuritööks” võib pidada Jüriöö ülestõusu: „... aastal 1343 Püha Jüri ööl panid Harju talupojad Liivimaal toime koletu kuritöö ja mõrva.”¹¹⁸ Tuginedes Bartholomäus Hoenekele, kirjeldab Balthasar Russow edasi, kuidas ülestõusnud ründasid keset ööd, sundides inimesi põgenema alasti ja paljana, ilma sukkade ja kingadeta (*naket vnde blodt, ane hasen vnde scho*).¹¹⁹ Põgenike poolpaljas või alastiolek märgitseb krooniku kirjelduses inimestele osaks saanud suurt alandust, rõhutades nii talupoegade kurjust ja julmust. Jüriöö ülestõusust kirjutades näib kroonik käsitatavat ööd, s. o. öist toimumisaega raskendava asjaoluna, öö veelgi tugevdas ülestõusu negatiivset fooni, andes õiguse nimetada seda „kuritööks” ja „mõrvaks”.

Maagiline aeg

Öö oli keskaja käsituses üleloomulike ohtude aeg, viirastuste, nõidade ja kuradi aeg. Kogu Euroopas levinud ettekujutuse järgi kogune-

sid nõiad öösiti nõiasabatile, kus nad pidutsesid ja sooritasid võikaid rituaale. Öö kuulus nõidadele, seepärast seltsisid ka öise eluviisiga loomad kesk- ja varauusaegsetes kujutlustes just nendega. Lisaks nõidadele liikusid Liivimaa öös ringi libahundid. Olaus Magnus oli üks esimesi, kes sellest kirjutas ja vastava info n.-ö. laia avalikkuse ette tõi. Tema järgi panid libahundid Preisi-, Leedu- ja Liivimaal jõuluööl toime veriseid rünnakuid inimeste ja kariloomade vastu, peale selle mürdsid nad sisse öllekeldritesse, tühjendasid ölle- ja mõduvaate ning tõstsid lõpuks tühjad nõud keset keldrit üksteise otsa – see osutas, et tegu polnud päris huntidega.¹²⁰

Itaalia ajaloolane Carlo Ginzburg on uurinud nõiasabati kui nähtuse esiletulekut Lääne-Euroopas, püüdes lahti seletada selle folkloorseid komponente. Selles seoses on tema tähelepanu all ka libahundiuskumuste kaugemad tagamaad, mille käsitlemisel toetub ta osaliselt Liivimaa allikatele.¹²¹ Peamiselt on tema huviorbiidis üks 1692. aastal Tartu õuekohtus peetud nõiaprotsess, milles süüdistatavaks oli umbes 80-aastane Võnnu piirkonnas elanud Thiessi-nimeline mees, kes väitis enese olevat libahundi.¹²² Mehe jutu järgi käisid kogu Liivimaa libahundid kolm korda aastas, s. o. nelipüha-, jaani- ja luutsinaööl (*die Pfingst nacht, Johannis nacht und Lucien nacht*) põrgus (*Hölle*), et võidelda kuradi ja nõidade vastu. Libahuntide relvaks olid rauast piitsad, nõidadel hobusesabasse keeratud luuavarred. Võideldi põldude viljakuse pärast, nõiad nimelt varastasid viljateri, ja kui neid ei õnnestunud tagasi saada, oli tagajärjeks näljahäda.¹²³ Carlo Ginzburg leiab, et Thiessi lool on müütiline mõõde, vanamees püüab tema arvates väljendada reaalsena tajutud ekstaatilisi kogemusi,

¹¹⁷ B. Russow. Chronica der Prouintz Lyfflandt, lk. 71–72.

¹¹⁸ B. Russow. Chronica der Prouintz Lyfflandt, lk. 24: „[– –] anno 1343 in S. Jürgens nacht, hebben de Harischen Buren in Lyfflandt eine erschrecklike böse dadt und mordt begahn [– –]”

¹¹⁹ B. Russow. Chronica der Prouintz Lyfflandt, lk. 25: „Selsamal ööl, kui tapmine käis, põgenesid mõned aadli-soost mehed, naised ja neitsid alasti ja paljalt ilma sukkadeta ja kingadeta läbi metsade ja rabade.”

¹²⁰ H. von Bruiningk. Der Werwolf in Livland. – Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. Bd. 22, Riga, 1924, lk. 170–171.

¹²¹ Vt. C. Ginzburg. Ajaloo öö poolel, lk. 177 jj.

¹²² Protokoll on publitseerinud H. v. Bruiningk, vt. H. v. Bruiningk. Der Werwolf in Livland, lk. 203–220.

¹²³ H. v. Bruiningk. Der Werwolf in Livland, lk. 206 jj

siiski ei ole nende kogemuste kontekst pelgalt müütiline, vaid aimatav on ka rituaalse raami olemasolu.¹²⁴ Liivimaa libahundi öistes võitlustes kuuleb Ginzburg ühe kauge eelkristliku riituse kaja. Kõige muu hulgas võib Thiessi jutustusest selgelt hoomata uskumusi, mis olid kaugel libahundi negatiivsest stereotüübist.¹²⁵

Pole vähimatki teavet, kui ulatuslikult olid keskaja Liivimaal levinud Thiessi kirjelduste laadis öised ekstaatilisised võitlused. Päris kindel võib aga olla, et öisel ajal viidi tõepoolest läbi mitmesuguseid maagilisi riitusi, oli siis tegu viljakus-, tervendamis- vms. maagiaga. Näiteks 1667.–1668. aastal Lõuna-Eestis korraldatud visitatsiooniprotokollides leidub kirjeldus jaaniöisest nn. ebajumalateenistusest Maarja-Magdaleena kihelkonnas. Seal olid kesketeks kujudeks tervendusmaagiaga tegelenud kolm vana naist, kes võtsid jaanitule ääres vastu tänuohvreid ning viisid läbi ohverdamisriitust.¹²⁶ Kirjeldatud juhtum illustreerib muuseas, kuidas varauusajal elasid jõudsalt edasi külamaagiaga põimunud katolikuaja tavad.

Munkadele ja müstikutele oli öö parim aeg vaimseks võitluseks – kui võitluse ja võidu aeg, meenutas iga öö sümboolset jõuluööd.¹²⁷ Preester Henrik jutustab oma Liivimaa kroonikas loo 1206. aastast, kuidas preester Daniel läks lielvärdelaste juurde Sigduna külla jumalasõna kuulutama. Öösel tuli tema juurde metsast redupaigast üks liivlane, kes jutustas oma nägemusest: „„Ma nägin,“ ütleb, „liivlaste jumalat, kes meile tulevikku

ennustas. See oli nimelt puust välja kasvav kuju, rinnast ülespoole, ja ütles mulle, et homme tuleb leedulaste vägi, ja hirmust selle väe ees ei julge meie kokku tulla.“ Preester aga mõistis, et see on kurjavaimu silmamoondus, sest sel sügisesel ajal polnud teed, mida mööda leedulased oleksid võinud tulla; oma palvetes viibides andis ta end jumala hoolde.“¹²⁸ Palve jõuga püüdnud preester Daniel „tõevalgusesse tuua need, kes ekslevad valede öös“.¹²⁹ Hommikul krooninudki tema öiseid vaimseid võitlusi ning tema vankumatut usku teenitud edu: „Kui hommik kätte jõudis, kui nad ei kuulnud ega märganud midagi sellataolist, mida pettekujutus liivlasele oli ennustanud, kogunevad nad kõik kokku, preester neab neil ära ebajumalateenistuse, kinnitades, et seda laadi viirastused on kurivaimude silmamoondus ...“¹³⁰

Öisel ajal soovisid maagias kätt proovida ka tavalised inimesed. Tallinna kohtuprotokollid annavad näiteks teada, kuidas 1493. aastal pandi istuma mõned sellid, põhjusel, et nad olid öösel ebatavaliste relvadega tänaval liikunud. Peale selle olid neil kaasas imettegevad kirjamärgid, mis pidid muutma nähtamatuks.¹³¹ Mis iganes plaanid meestel nende maagiliste vahenditega ka ei olnud, paistsid nad öövahtidele selgelt kahtlastena ning tundus targem sellid luku taha panna. Kohtuprotokollis leidub veel märke, et samal ajal olid öösel linnas komejandid, võimalik, et meeste „imeasjad“ olid kuidagi nendega seotud.

Pimeduses ei ilmutanud end mitte ainult

¹²⁴ C. Ginzburg. Ajaloo öö poolel, lk. 180, 334. Teised uurijaid on Thiessi lugude libahunte pidanud hoopis lahkusuliste seltside noorliikmeteks, kes viisid läbi riitusi koos loitsijate ja huntideks maskeerunud inimestega. Samas, lk. 183.

¹²⁵ Ginzburgi järgi hajub u. 15. sajandi keskel Euroopas varane kujutelm ning asendub metsiku stereotüübiga libahundist, kes hävitab karja ja puutub inimesse: vt. C. Ginzburg. Ajaloo öö poolel, lk. 178. Seda seisukohta näib põhilises kinnitavat Tiina Vähi tähelepanek, et varauusaja kohtuprotsessidel püüdsid nõid-olemises süüdistatud väita, et nad on tegelikult libahundid: vt. T. Vähi. Libahundiuskumused arhailise õiguse ja moraali kontekstis. – Ajalooline Ajakiri 2008, nr. 1/2, lk. 146 jj.

¹²⁶ J. Kahk. Ristiusk, teadus ja nõiaprotsessid XVII sajandil. – Religiooni ja ateismi ajaloost. III kd. Koost. J. Kivimäe. Tallinn, 1987, lk. 160–161.

¹²⁷ J. Le Goff. Keskaja Euroopa kultuur, lk. 249.

¹²⁸ HC, X, §14.

¹²⁹ J. Le Goff. Keskaja Euroopa kultuur, lk. 249.

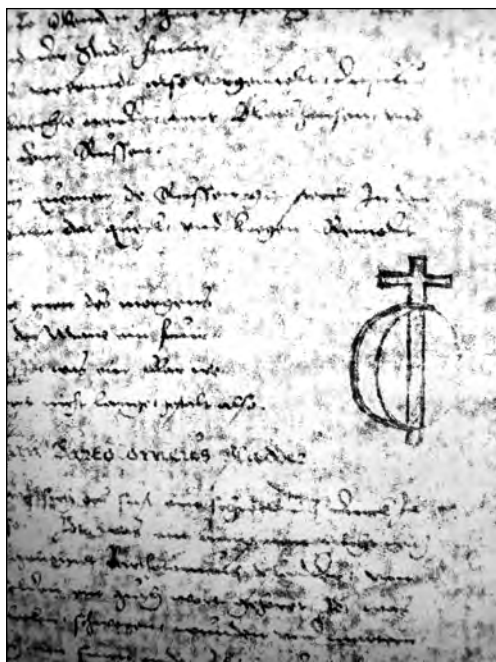
¹³⁰ HC, X, §14.

¹³¹ E. v. Nottbeck. Die alte Criminalchronik Revals, lk. 63.

viirastused ja kiusatused, öösel võis olla tunnistajaks ebatavalistele ilmastiku- ja loodusnähtustele, millele keskajal omistati muu hulgas endelist tähendust. Liivimaal 1532. aasta lõpul puhkenud nn. Läänemaa kodusõja tingimustes on Riia sündikus Johann Lohmüller vahendanud teateid erakorralistest loodusnähtustest, milles võis aimata hoiatavaid märke. Nimelt nägi ta 25. veebruaril 1533 Koonga mõisas öömajal olles kirdetaevas *under dem orizont* valgusnähtust, tõenäoliselt virmalisi; samal ajal sündisid kahe peaga vasikad Riias ja Pärnus.¹³² Suurt tähelepanu on erakorralistele ilmastiku- ja loodusnähtustele pööranud Johann Renner. Näiteks kirjeldab ta oma kroonikas, kuidas 19. augustil 1559. aastal „öösel kell kaks oli

hirmus paduvihm ja tormine ilm, õhk oli kord punane, kord sinine, kord roheline ja õhus paistis nagu kaks sõjaväge, kes teineteisega võitlesid, ja üks vägi sai teisest võitu. Seejärel näis see kui tuli. Lõpuks tõusis suur tuul ja ajas selle kõik laiali.”¹³³ 14. jaanuaril 1560 aga nähti hommikul kella nelja paiku kuu peal tulekarva risti, oli selge ilm, ei püsinud aga kaua, oli niisuguse kujuga.”¹³⁴

Need Liivimaa sõja päevil nähtud ebatavalised loodusnähtused olid kaasaegsetele hoiatava ja pigem halba ennustava tähendusega. Halvaendeliseks peeti keskajal komeedi ilmumist.¹³⁵ Tõepoolest, Liivimaa taevast 1556., 1577. ja 1580. aastal nähtud sabatähedele on heade sündmuste ettekuulutamist raske süüks panna.¹³⁶

Kroonik Johan Renneri kirjeldatud ebatavaline ilmastikunähtus 14. jaanuaril 1560. Allikas: Johann Renner. Liivimaa ajalugu 1556–1561. Tlk. Ivar Leimus. Tallinn, 1995.

Kokkuvõte

Pimeduse eest ei pääsenud keskaja inimene isegi päevaajal, tema igapäevased elu- ja tööruumid olid kesiselt valgustatud. Vaid suurte pidude ja pühade ajal avanes võimalus viibida hästi valgustatud ruumis keset ohtrat valgust, tõsi küll, seda keskaja mõistes. Muidugi ei pääsenud igäüks isanda linnuse saali või gildituppa, kuid vaba pääs oli kirikusse, kus värvilised vitraažaknad, jumalateenistusteks süüdatud küünlad ja lambid löid kogudusele võimalikult valgusküllase ruumi. See kõik kujundas keskaja inimese suhtumist valgusesse.

Aasta pimedaimat ja külmimat aega – talve – ei saa keskaja Liivimaal pidada süngeks ängistuseajaks. Leidub küllalt põhjuseid, miks Liivimaal oli talvine külm aeg lausa oodatud. Talvekülmad märgistasid intensiivse suhtlushooaja algust, külm ja pime aeg täideti pidustuste ja meelelahutustega, ühise seltskondliku tegevuse ja ühiste ettevõtmistega.

Kuigi öö oli keskajal mõeldud eelkõige

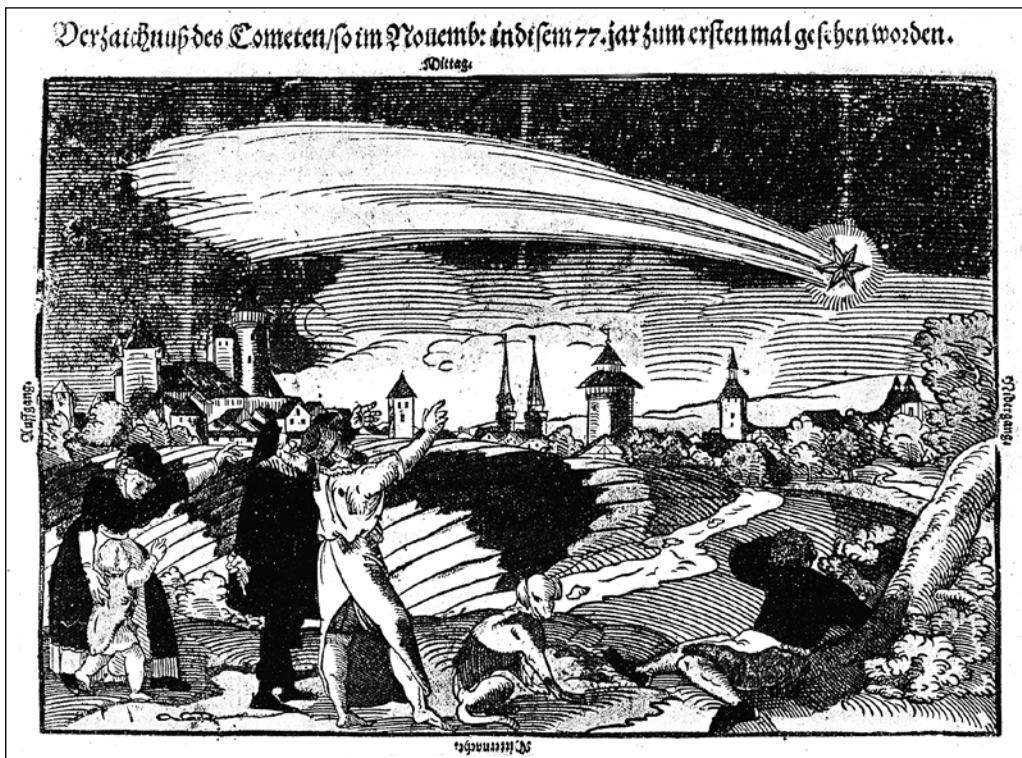
¹³² Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1525–1534), nr. 376.

¹³³ J. Renner. Liivimaa ajalugu 1556–1561. Tlk. I. Leimus. Tallinn, 1995, lk. 91.

¹³⁴ J. Renner. Liivimaa ajalugu, lk. 108.

¹³⁵ Macht des Wissens. Die Entstehung der moderner Wissensgesellschaft. Hrsg. v. R. van Dülmen, S. Rauschenberg, Köln, Weimar, Wien, 2004, lk. 189.

¹³⁶ J. Renner. Liivimaa ajalugu, lk. 14; B. Russow. Chronica der Prouintz Lyfflandt, lk. 126, 140.

Komeedi ilmumist taevasse peeti kesk- ja varasel uusajal halvaendeliseks. Allikas: Hans Fehr. Massenkunst im 16. Jahrhundert. Berlin, 1924.

puhkamiseks päevastest tööst ja askeldustest, oli öine rahu ja askelduste lõppemine paljus näiline. Öösse mahtus nii mõndagi – siis tehti tööd, pidutseti, toimetati maagilisi riitusi, keskenduti palvele ja vaimsetele mõtisklustele jne. Sellest tulenevalt ei olnud ööaeg avaliku võimu poolt sugugi tähelepanuta jäetud, vastupidi, seda püüti järjest kasvava intensiivsusega kontrollida. Kõige rohkem reglementeeriti ööaja kasutamist keskaja linnas. Linnaõiguses, raemäärustes, skraades jm. olid fikseeritud normid ja reeglid, mida ühe linna elanikel ja külalistel tuli öise ajal silmas pidada. Peamised valdkonnad, mida linnavalitsuse keelud puudutasid ja reguleerisid, olid turvalisus, tuleohutus, öörahu tagamine, öötööst tuleneva konkurentsi mahasurumine, samuti moraali eest heaseismine.

Öö oli ohtude ja hirmu aeg, pimeduse varjus liikusid ringi kurjade kavatsustega isikud. Kuid ka tavaline inimene üritas keeldudest mööda vaadates ja karistusega riskides öist

aega omil eesmärkidel kasutada. Nii nägi ettevõtlik inimene öötöös ja öises kaubitsemises võimalust hiilida kõrvale konkurentsi maha suruvatest majanduspõhimõtetest. Keskajal põlatud ettevõtlikkuse ja edasipüüdlikkuse vaim pidi end vähemalt esialgu peitma öö varju. Üldse peeti keskajal muga-vaks lükata ebameeldivaid või sobimatuid nähtusi öö seatud kulisside taha, vähemasti seniks, kuni ühiskond oli valmis nendega ka päevavalguses leppima.

Artikkel on valminud sihtteema SF0130038s09 raames.

Inna Põltsam-Jürjo

(1969), PhD, vanemteadur, Tallinna Ülikooli, Ajaloo Instituut, Rüüli 6, 10130 Tallinn, innapoltsam@hotmail.com